

“LUG’ATI CHIG’ATOYI VA TURKIY USMONIY” DAGI ETNONIMLAR

Xusanov Nishonboy Abdusattorovich

filologiya fanlari doktori, professor Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti
xusanovnishonboy@navoiy-uni.uz

O‘zbek tilining jahonda tanilishiga katta hissa qo‘shgan lug‘atshunos olimlardan biri Shayx Sulaymon Buxoriydir. Ona tilimizning fidoyi targ‘ibotchisi, olim, sayyoh, noshir, taniqli diplomat, iste’dodli shoir Shayx Sulaymon Buxoroning Qorako‘l navohisida 1821yilda tavallud topadi va Buxoro madrasalarida tahsil oladi. 1847 yilda Buxoro amiri Nasurilloxon (1827-1860) uni Istambuldagi “O‘zbeklar takyasi”ga (muhojir o‘zbeklar uyushmasiga) rais va amirlikning Istambuldagi shehbenderi (elchisi) qilib tayinlaydi. Sulaymon Buxoriy shu yili Istambulga kelganini Kuprulizoda ham tasdiqlaydi: “u 1847 yili turk poytaxtiga keldi va o‘zbeklar takyasining raisi hamda O‘rta Osiyoning elchisi sifatida ish boshladi” (1,224). Sulaymon Buxoriy elchi va “Muhojirin” nomli ilmiy jamiyatning raisi sifatida ko‘plab ishlarni amalga oshiradi: Istanbulda So‘fi Olloyorning “Su‘batul o‘jizin”, Ahmad Yassaviyning “Hikmatlar”, Amir Umarxonning “Devon” va boshqa asarlar birinchi marta chop etiladi. Xususan, 1299 hijriy yilida chop etilgan Ahmad Yassaviyning “Hikmatlar”ida shunday ma'lumot bor: “Bu asar birinchi marta “Muhojirin” jamiyatining marhum raisi Sulaymon Afandining tashabbusi va say-harakatlari bilan chop etilmoqda” (2,43)

1878 yilda Mojaristonning Sakden shahrida turkiyshunoslarning xalqaro anjumani chaqiriladi. “Muhojirin” ilmiy jamiyati va chig‘atoy turkiylari (o‘zbeklari) nomidan bu anjumanga Sulaymon Buxoriy nomzodi ko‘rsatiladi. Sulaymon Buxoriy Usmonli Turk davlatining delegatsiyasi rahbari sifatida Mojaristonga boradi. Ularni mojar xalqi juda iliq va yaxshi kutib oladi. Anjuman ahli Sulaymon Buxoriy chig‘atoy turkiylaridan ekanligini bilgandan so‘ng chig‘atoy (eski o‘zbek) tiliga nihoyatda qiziqib qolishadi va Sulaymon Buxoriydan chig‘atoycha-turkcha lug‘at tuzib berishni iltimos qilishadi. Tavfiq Muhammadning “Yodgori Mojariston: asri Abdulhamidxon”. (Istanbul: Mehron, 1294 (1877). – B. 16.) asarida elchi Shayx Sulaymon Afandi Buxoriyning anjumandagi faoliyatiga hayotiga oid qiziqarli fotosurat va ma'lumot keltirilgan. Anjumandan qaytgandan so‘ng u turkiyshunos olimlarning iltimosiga binoan hamda chig‘atoy tili leksik boyligini ko‘rsatish maqsadida lug‘atni tuzishga kirishadi. Lug‘atni tuzishda Sulaymon Buxoriy eski turkiy va o‘zbek tilidagi manbalardan – lug‘atlardan, yuzlab tarixiy, badiiy asarlardan, folklor materiallaridan, shevalar hamda jonli so‘zlashuvdagi so‘zlardan unumli foydalanadi. Sulaymon Buxoriy o‘sha davrda mashhur bo‘lgan “Sangloh”, “Xulosayi Abbosi”, “Bado‘ye-ul lug‘at”, “Ahmad Vofiq poshshoning lug‘ati”dan va boshqa lug‘atlardan ham foydalangan. Bu esa lug‘atning mukammal bo‘lishiga asos bo‘lgan, chunki “qadimiy

va boy lugʻat anʼanalariga asoslanganda yaxshi va ishonchli lugʻat tuziladi” (3,39). “Lugʻati chigʻatoyi va turki usmoniy” 1881 yilda Istambuldagi “Mehron” matbaasida nashr qilinadi (4). Sulaymon Buxoriyning hayotlik davridayoq “Lugʻati chigʻatoyi va turki usmoniy” mashhur boʻlib ketgan edi. Mojar olimi Igʻonos Qunush bu lugʻatni topish va Sulaymon Buxoriy bilan uchrashish maqsadida 1881 yilda Istanbulga keladi. Taniqli Mojar turkiyshunos olimi Igonos Kunush oʻzining “Turk xalq adabiyoti” kitobida shunday yozadi: “Biror soat oʻtgandan soʻng shayxni koʻrmakka ruxsat berishdi. Mehmonxonaning pardali eshigi ochilib, ichkariga kirdim. Yogʻoch karavotda oʻtirgan va qoʻlida tasbeh, boshiga oq salla oʻragan qariyaga koʻzim tushdi. Bu kishi Shayx Sulaymon Buxoriy edi.... Hurmatli janob, bu kitobingiz chop etilganidan xabarim bor, ammo Pesht kutubxonlarida bu kitob topilmaydi. Mening bu soʻzlarimdan soʻng Shayx kitobni keltirdi: Shayx Sulaymon Buxoriy. “Lugʻati chigʻatoyi va turki usmoniy. Istanbul, 1298. Muhtaram Shayxning qoʻlidan kitobni olganimdan soʻng u bilan quyuq xayrlashdim” (5,342). “Lugʻati chigʻatoyi va turki usmoniy”ning Ovrupoda keng tanilishiga va tarqalishiga mojar olimi Igʻonos Qunush katta hissa qoʻshadi. U bu kitobni nemis tiliga tarjima qiladi va bu lugʻat 1902 yilda Budapeshtda nashr qilinadi. (6). “Lugʻati chigʻatoyi va turki usmoniy” leksikologik, terminologik va leksikografik ishlar uchun oʻziga xos manba boʻlib, undan turli sohalarga oid atamalar lugʻatiga materiallar toʻplashda, unutilib borayotgan yuzlab turkiy soʻzlarni tiklashda muhim ahamiyatga ega. “Lugʻati chigʻatoyi va turki usmoniy”da Markaziy Osiyoda yashagan oʻnlab etnonimlar haqida qiziqarli maʼlumotlar berilgan. Maʼlumki, nomshunoslikning alohida bir boʻlagi hisoblangan bu soʻz lotincha etno –“urugʻ”, “qabila”, “elat” hamda onoma “ot”, “nom” soʻzidan olingan.

Etonimlarni tadqiq etish murakkab va mashaqqatli jarayon: qadimgi urugʻlar, qabilalarning qaerda yashagani, qanday nomlangani va hozirgi vaqtda ular qaerlarda istiqomat qilishi haqida maʼlumotlar tarixiy asarlardagina saqlanib qolgan. “Lugʻati chigʻatoyi va turki usmoniy”da Markaziy Osiyo xalqlariga oid etnonimlar toʻgʻrisida qiziqarli faktlar mavjud.

TURK ترك – zamma ile asl oʻlan uch sulalang biridirki, hazret Nuh alayhisselamning evladi Yafasqa isharetidir. Turk eng birinchi evladi ve Turkistan xanlarnig evvelidir; Yofas oʻgʻlani ham derlar; sehayi rustayi.

Navoiy:

Navoiy turklarning tarki tutsa ayb qilmangkim,

Anga bir turkman mahvash gʻami mahkam tuloshibdur.(108)

Turk etnonimii VI asrda qabilalar harbiy uyushmasini, Qoshgʻariyning «Devonu lugʻatit turk» asarida turkiy qabilalarni, Alisher Navoiy asarlarida turkiy tilda soʻzlashuvchilarni, oʻzbeklarni ifodalagan va urugʻ, elat, kuchli, qudratli, alohida jangchi guruhi, dubulgʻa, sodda maʼnolarida islatilgan. Sulaymon Buxoriy atrok soʻzining yana bir atoqli ot –gidronimni ifodalashini koʻrsatgan.

ATPAK اترك – Eranng shimolida qabaili Turkmaniya ichinda vaqi' bir nahrng ismidirki, yavmud qabilasi urada sakindir.

Qoʻshuq:

Atrak boʻyundagi barcha turkmanlar,

Doʻstum xabar bergi n omon-esonmi (4)

TO‘RT ULUS تورث اولوس – tavayifi atrakdan eng meshhur o‘lan berlas, tarxan ve suldur ve qiyet qabilelarina deynur; Hind ve Rum Eran ve To‘rana daxi derlar (115)

UG‘UZ اوغوز - saf; pak tiynet; safdurun; sahra; Xisrav bin Qaraxang alemidir; xanan Buga mensub ve qabail turka ablek avvel vez' ism edan, bu zat o‘lub tarix atrak daxi eng esatirindan bashlar.

Boburnoma:

Otimdur O‘g‘uz, bilinglar ayon,

Nomimdur Xisrav bilinglar yaqin.(35).

QIPChOQ قىچاق – Farg‘ane taraflarinde meskun buyuk bir ulus ve qabiledir; Deshti Qipchaq kebir merufdir (227; bir qabile (243)

QORLIG‘ قارلىغ – tevaif atrakden bir qabile ismidir; Xive hukmdarlari xorazmiylarge mensubdir; qaliq daxi deyinulur (218).

QIRG‘IZ قىرغىز – qazaq taifasindendir, Asiya Vesating shimalinde meskundirlar; Deshti Qipchaq kebir.

Misol:

Jin yuyunda churchut qalmoqtur,

Ikki qardosh qirg‘iz qipchoqtur(245)

TURKMON تركمان – Balx ile bahri Hazer Amuderya ile Rus ve Eran hududi bayninde maekun ve mutamkin qabaila derlar.

TURKMONLIK تركمانلىك – Merv; Saraxis; atrakng Gurgan Tajan Axal arazi vasiyasinda iqamet edan taka yavmut, sarig‘; salur; ersali qabilalarni munhasirdir (108).

QAZOQ قزاق – qazaq; bexanuman; Buxara ve Xarazm shimalinde Deshti Qipchaq kebirda meskun azim bir ulus ve qebail ismidir.

Misol:

Zol dedikim qazoq erkanda shoh,

Tig‘ chekibkim chekar erdi sipoh.(219)

TOJIK تاجىك – yibanji ma'nasinadir; avail islamng farsdan turkka arabi qarishub ehtida edanlare yibanchi ma'nasina tajik ve tajiqliq deyinmishdir; ve shamdigi halda Asiya Vesatida farsli tekellum edanlare tajik ve turkiy tekellum edanlare tat ta'bir edarler.

Misol:

Turku tojik o‘zbeku sahroyilar,

Dashti Qipchoqda gadoyu boylar(98)

SORT سارت – Turkistande mutevattin o‘lan ashaira deyinilurki, asli tajik ve fersidir; tat daxi derlar (178).

O‘zbeklarning o‘troq qismi – shahar aholisi sart deb, shuningdek Chirchiq, Ohangaron, Qoradaryo va Norin daryosi vodiysida yashovchi aholi, sartlar deyilgan. Sart atamasi etnik ma’noni emas, kishilarning kasbi, xo‘jaligi, turmush tarzini anglatgan. Sart atamasi aslida sanskrit tilidan olingan bo‘lib “savdogar, shaharlik” ma’nolarini anglatgan. Navoyi asarlarida, Sulaymon Buxoriy lug‘atida forsiy tilga nisbatan ishlatilgan.

Umuman, “Lug‘ati chig‘afoyi va turki usmoniyda ikki yuzdan ortiq etnonimga izoh berilgan bo‘lib, lug‘at xalqlarning o‘zliklarini anglashlarida va urug‘larning tarixini tadqiq etishlarida muhim manba hisolanadi.

Adabiyotlar

1. 224 1331 کوپریلی زاده محمد فواد ملی تتعبلر مجموعه سی استانبول
2. 1298 خواجه احمد یسوی حکمت استانبول
3. Бабкин А.Ф. Филологические словари и их источники. Проблема толкования слов и филологических словарях. Рига, 1963. С 39.
4. 1298 شیخ سلیمان افندی بخاری لغت چغتای و ترکی عثمانی .. استانبول
5. 342 1334 اغناس قونوش تورك جلق ادیاتی استانبول
- 6.. Seix Sulejman Efendi's Cagataj-Osmanisches Wo'rterbuch. Verkurzle und mit deutscher Ubersetzung versehene Ausgabe. Bearbeitet von DR IGNAZ KUNOS. BUDAPEST. 1902.